

พัฒนาการของวัดในสังคมไทย Development of temples in Thai society

พระครูชัยพัฒนาทร (สุนทร/น้ำแก้ว)¹

Phrakhruchayapattanathorn (sundaro/namkaew)

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอพัฒนาการของวัดในพระพุทธศาสนา วัดในพระพุทธศาสนามีการพัฒนาแต่ครั้งโบราณกาล จากพื้นที่ที่เป็นป่ามาปรับเปลี่ยนเป็นที่อยู่อาศัยที่สงบสงัด และได้เพิ่มเติมสิ่งก่อสร้างที่จำเป็นและเอื้อต่อการปฏิบัติพระพุทธรูปธรรมจรรย์ของพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งต่อมาได้มีพุทธศาสนิกชนผู้มีจิตศรัทธาได้สร้างถาวรวัตถุขึ้นภายในวัด โดยการมุ่งประโยชน์ใช้สอยทางศาสนาเป็นหลัก และถือว่าการสร้างสิ่งเหล่านี้ เป็นการบำเพ็ญบุญตามวิธีการทางพระพุทธศาสนา

คำสำคัญ: พัฒนาการ, วัด, สังคมไทย

Abstract

This academic article aims to present the development of temples in Buddhism. Buddhist temples have been developed since ancient times. From wooded areas to peaceful habitats And added buildings that are necessary and conducive to the practice of chastity of the monks Which later, there were devout Buddhists who built Thawornwatthu within the temple By focusing mainly on religious utility And considered the creation of these things Is a merit-making practice according to the Buddhist method.

Keywords: Development, Temples, Thai society

บทนำ

วัดในพระพุทธศาสนา เป็นสถานที่ที่มีความสำคัญนับตั้งแต่ครั้งพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน รูปแบบของวัดในสมัยพุทธกาล ในระยะแรกคือที่พักตามโคนไม้ หรือถ้ำ เป็นการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ เพื่อทำความเพียร ต่อมาทรงอนุญาตให้มีอารามในพระพุทธศาสนาเพื่อให้เป็นที่อยู่อาศัยและประกอบ

¹ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครสวรรค์

ศาสนกิจของพระสงฆ์ ทำให้มีความเหมาะสมในการดำรงเพศพรหมจรรย์และเพื่อความเจริญมั่นคงของพระพุทธศาสนา การสร้างวัดถวายเป็นพระพุทธศาสนานั้น จุดประสงค์ก็เพื่อใช้ เป็นสถานที่พำนักของพระสงฆ์ผู้สละแล้วจากการเป็นอยู่อย่างคฤหัสถ์ พระสงฆ์ผู้ปรารถนาความเพียรเพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน วัดจึงต้องมีบรรยากาศสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการประพฤติพรหมจรรย์ของพระสงฆ์ และเพื่อเสริมสร้างความเลื่อมใสศรัทธาให้เกิดขึ้นกับบุคคลทั้งหลายผู้ได้มาสัมผัส วัดจึงเป็นสัญลักษณ์ของความสงบ รื่นรมย์ เพราะเป็นที่พักของผู้มีบาปกรรมอันสงบระงับแล้ว เป็นที่อยู่ของผู้เห็นภัยในวิญญูะ ห่างไกลจากความชั่วทุกรูปแบบ เป็นที่อาศัยของผู้ที่มีความบริสุทธิ์ สะอาดทางกาย วาจา ใจ เป็นพื้นฐาน (อุทัย สติมัน 2555 : 23) ในส่วนของประเทศไทย วัดเป็นสถาบันหลักสถาบันหนึ่งของชาติ ทำหน้าที่ในการสืบทอดทางพระพุทธศาสนาและการปลูกฝังศีลธรรม คุณธรรม จริยธรรม และค่านิยมอันดีงามแก่พุทธศาสนิกชนและประชาชน จากชนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่งสืบเนื่องจากอดีตมาจนถึงปัจจุบันเป็นเวลาช้านาน เพราะวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวพุทธโดยมีพระสงฆ์เป็นตัวแทนของวัด เป็นผู้นำทางด้านจิตใจของประชาชน เป็นศูนย์รวมแห่งความเชื่อถือและความร่วมมือ เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรม เป็นเบ้าหล่อหลอมวิถีชีวิตของชาวไทยพุทธ ซึ่งนับได้ว่าวัดเป็นสถานที่ทำประโยชน์แก่สังคมเป็นอย่างมาก (ฐิติพร สะสม 2553 : 13)

จะเห็นได้ว่า วัดในพระพุทธศาสนามีการพัฒนามาแต่ครั้งโบราณกาล จากพื้นที่ที่เป็นป่ามาปรับเปลี่ยนเป็นที่อยู่อาศัยที่สงบสงัด และได้เพิ่มเติมสิ่งก่อสร้างที่จำเป็นและเอื้อต่อการปฏิบัติพรหมจรรย์ของพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งต่อมาได้มีพุทธศาสนิกชนผู้มีจิตศรัทธาได้สร้างถาวรวัตถุขึ้น ภายในวัดโดยการมุ่งประโยชน์ใช้สอยทางศาสนาเป็นหลัก และถือว่าการสร้างสิ่งเหล่านี้เป็นการบำเพ็ญบุญตามวิธีการทางพระพุทธศาสนา (ฐิติพร สะสม 2553 : 21) พัฒนาการของวัดในพระพุทธศาสนานับตั้งแต่พระเจ้าพิมพิสารราชาแห่งแคว้นมคธถวายวัดเวฬุวันสวนป่าไผ่เป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนาเมื่อครั้งพุทธกาล

การสร้างวัดในพระพุทธศาสนา

ในสมัยพุทธกาลระหว่างเวลา 45 ปี แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับจำพรรษา ณ วัดต่างๆ หรือพระวิหารต่างๆ ซึ่งพอจะประมวลไว้ได้ดังนี้ พระวิหารที่ 1 พระเวฬุวัน เป็นป่าไผ่ สวนที่ประพาสพักผ่อนของพระเจ้าพิมพิสารอยู่ไม่ไกลไม่ไกลจากพระนคร ราชคฤห์นครหลวงของแคว้นมคธ เป็นสถานที่ร่มรื่นสงบเงียบ มีทางไปมาสะดวก พระเจ้าพิมพิสารถวายเป็นสังฆารามพระพุทธเจ้าทรงประทับจำพรรษาที่ 2-3-4 และพรรษาที่ 17 กับ 20 ภายหลังจากตรัสรู้พระเวฬุวันวิหารนับเป็นอารามในระยะกาลประดิษฐานพระศาสนาในระยะแรกเริ่ม ภูฏาคาร เป็นพระอารามที่ประทับในป่ามหาวัน เป็นป่าใหญ่ใกล้เมืองเวสาลี แคว้นวัชชี ในพรรษาที่ 5 ภายหลังจาก ตรัสรู้พระพุทธเจ้าทรงประทับจำพรรษา ณ ภูฏาคารในป่ามหาวัน นครเวสาลี เขตวันมทวารเป็นมหาวิหารที่ประทับของพระพุทธเจ้า และพระภิกษุสงฆ์ตั้งอยู่ทางใต้ของนครสาวัตถี เมืองหลวงของแคว้นโกศล เป็นสถานที่ซึ่งพระพุทธเจ้าประทับจำพรรษานานที่สุดในระหว่างเวลา 45 ปี แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ ชิวกัมพวัน หมอชิวโกมารภัจจแพทย์ประจำพระองค์พระพุทธเจ้า และประจำพระภิกษุสงฆ์

หมอชีวกโกมารภักจ์เป็นมหาอุบาสกสำคัญได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกผู้เลื่อมใสในบุคคล หมอชีวกได้บรรลุนิพพานเป็นพระโสดาบันและด้วยศรัทธาในพระพุทธเจ้าปรารถนาจะไปเฝ้า วันละ 2-3 ครั้ง ในกาลนั้น พระพุทธเจ้าทรงประทับจำพรรษา ณ วัดเวฬุวันวิหาร พระนครราชคฤห์ หมอชีวกเห็นว่าวัดเวฬุวันไกลเกินไป จึงสร้างวัดถวายในอัมพวัน คือสวนมะม่วงของตน เรียกกันว่า ชีวกัมพวัน (อัมพวันของหมอชีวก) อยู่ในกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ บุพพารามเป็นพระวิหารที่อยู่ใกล้เคียงกับมหาวิหารเชตวันทางใต้ของนครสาวตถิ เมืองหลวงของแคว้นโกศล นางวิสาขาไมคารมารตามหาอุบาสิกผู้เป็นเอตทัคคะในบรรดาทายาททั้งปวงเป็นผู้สร้างถวาย โฆสิตาราม เป็นชื่อวัดสำคัญในกรุงโกสัมพี แคว้นวังสะในพรรษาที่ 9 ภายหลัง จากตรัสรู้พระพุทธเจ้าทรงประทับจำพรรษา ณ พระอารามแห่งนี้อันเป็นอารามที่โฆสกเศรษฐีสร้างถวาย จันทนศาลาเป็นศาลาไม้จันทน์แดงในมกุฬาราม แคว้นสนาปรินตะ พระมหาสาวกปุณณสนาปรินตะ ซึ่งจำพรรษาที่วัดมกุฬาราม ได้แนะนำให้น้องชายของท่านและ พ่อค้ารวม 500 คน แบ่งไม้จันทน์แดงที่มีค่าสูงสร้างถวายพระพุทธเจ้า แล้วทูลอาราธนาเสด็จมายังแคว้นสนาปรินตะ พระพุทธเจ้าได้ประทับรอยพระบาทไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนมมา และที่ ภูเขาสัจพันธ อันนับว่าเป็นการเกิดขึ้นของรอยพระบาท นิโครธาราม เป็นพระอารามที่พระญาติสร้างถวายพระพุทธเจ้าอยู่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ นครหลวงของแคว้นสักกะ ในพรรษาที่ 15 ภายหลังตรัสรู้ พระพุทธเจ้าทรงประทับจำพรรษาที่นิโครธาราม อัคราฬเจดีย์วิหาร อยู่ในเมืองอาฬวี ในพรรษาที่ 16 ภายหลังตรัสรู้ระหว่างเวลา 45 ปี แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับจำพรรษา ณ วิหารแห่งนี้ (ภัทรวรรณ วันทนชัยสุข 2546 : 120)

พัฒนาการของวัดในสังคมไทย

การเกิดวัดขึ้นในประเทศไทย มีมูลเหตุเดียวกับการเกิดวัดขึ้นในสมัยพุทธกาล คือเมื่อพุทธศาสนาจากอินเดียได้แพร่หลายเข้ามาสู่ประเทศไทยครั้งแรกโดยชาวอินเดียเป็นผู้นำพระพุทธศาสนาเข้าไปทำการสั่งสอนให้ชาวไทยโดยทั่วไปจนเกิดความศรัทธาเลื่อมใสและประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอนในศาสนาเมื่อจำนวนศาสนิกชนมากพอสมควรแล้วก็ได้ไปขอพระบรมสารีริกธาตุและคณะสงฆ์มาจากอินเดียแล้วสร้างพุทธเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุ และผู้ศรัทธาที่ประสงค์จะบวชก็ขอบรรพชาอุปสมบทต่อพระสงฆ์ที่มาจากอินเดีย จึงเกิดมีการสร้างวัดและสังฆมณฑลขึ้น จึงมีการบริหารกิจการพระศาสนาตามมาภายหลัง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2503 : 14) และวัดในเมืองไทยได้กลายเป็นสิ่งจำเป็นในชุมชนที่ขาดเสียมิได้ ทุกชุมชนต้องมีวัดประจำเป็นของตนเอง เพราะถ้าไม่มีวัดประจำชุมชน เมื่อต้องการจะทำบุญ หรือฟังธรรม ก็ต้องไปที่วัดของชุมชนอื่น ซึ่งเป็นการไม่สะดวก เนื่องจากชุมชนไปฟังพาวัด ไม่เพียงแต่ในทางด้านกิจกรรมศาสนาเท่านั้น แต่รวมไปถึงกิจการทางด้านสังคมด้วย พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ประเทศไทยเมื่อประมาณ พ.ศ. 236 สมัยเดียวกันกับประเทศลังกา ด้วยการส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศต่างๆ 9 สาย โดยการอุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช กษัตริย์อินเดียในขณะนั้นประเทศไทยรวมอยู่ในดินแดนที่เรียกว่าสุวรรณภูมิ ซึ่งมีขอบเขตกว้างขวาง มีประเทศรวมกันอยู่ในดินแดนส่วนนี้ไม่น้อยกว่า 7 ประเทศ ได้แก่ ไทย พม่า ศรีลังกา ญวน กัมพูชา ลาวมาเลเซีย ซึ่งสันนิษฐานว่ามีใจกลางอยู่ที่จังหวัด

นครปฐมของไทย เนื่องจากได้พบโบราณวัตถุที่สำคัญ เช่นพระปฐมเจดีย์ และรูปธรรมจักรวางหมอบ เป็นหลักฐานสำคัญแต่พม่าก็สันนิษฐานว่ามีใจกลางอยู่ที่เมืองสะเทิมภาคใต้ของพม่าพระพุทธศาสนาเข้ามาสู่สุวรรณภูมิในยุคนี้ นำโดยพระโสณะและพระอุตตระ พระเถระชาวอินเดีย เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแถบนี้จนเจริญรุ่งเรืองมาตามลำดับ (สุชีพ ปุญญานุภาพ 2540 : 209)

จุดประสงค์ของการสร้างวัดเพื่อเอื้อต่อการกระทำศาสนพิธี และเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งคือ เป็นผลสืบเนื่องจากเนื้อหาการสอนใน “ไตรภูมิ” พระราชนิพนธ์ของพระยาสิทธิ กษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัยในราวปี พ.ศ. 1888 ซึ่งเนื้อหาส่วนใหญ่จะเน้นในเรื่องที่พรรณนาเกี่ยวกับสวรรค์และนรกเป็นอย่างมากจึงกระตุ้นให้เกิดความกลัวในเรื่องของการทำความชั่ว และเร่งสร้างบุญความดี เพื่อจะได้ขึ้นไปเสวยสุขบนแดนสวรรค์หรือได้เกิดใหม่ในชาติภพหน้าที่เพียบพร้อมด้วยฐานันดรศักดิ์ที่สูงส่ง หรือเพื่อสั่งสมบุญสำหรับไปเกิดในยุคเดียวกับพระศรีอาริยมตตริย การทำบุญที่ได้มาถึงซึ่งอันานิสงส์มากที่สุดก็คือการสร้างวัดนั่นเอง เหตุนี้คนไทยจึงนิยมสร้างวัดกันมาโดยตลอดทุกยุคทุกสมัยวัดที่สร้างขึ้นในประเทศไทยในสมัยทวารวดีนั้นมีเพียงสถูปเจดีย์ มีพระปรางค์และมณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธรูป และพระโพธิสัตว์ไว้เป็นหลักสำหรับวัดตั้งปรากฏที่พิมาย ลพบุรี และไชยา เป็นต้น ต่อมาในสมัยสุโขทัยเป็นราชธานีมีการสร้างโบสถ์ใหญ่ขึ้น และถือเป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่งในวัด ซึ่งในยุคนี้เกิดมีตินิยมฝ่ายคฤหัสถ์ว่า ที่บรรจ้อัฐิธาตุของวงศ์สกุลนั้นควรสร้างปิ่นเจดีย์อุทิศต่อพระศาสนา เมื่อผู้เป็นต้นตระกูลมรณลง จึงมักสร้างพระสถูปเจดีย์บรรจ้อัฐิธาตุหรือพระพุทธรูปไว้เบื้องบนใต้นั้นใช้บรรจ้อัฐิ ส่วนด้านหน้าจะสร้างวิหารไว้สำหรับเป็นที่ทำบุญ เป็นวัดประเภทอนุสาวรีเกิดขึ้นมา และวัดประเภทนี้ไม่มีพระอุโบสถและกุฏิสงฆ์สำหรับเป็นที่อยู่ ดังเช่นวังในเมืองสวรรค์โลก และสุโขทัย การสร้างวัดในประเทศไทยนั้นมีมูลเหตุอยู่หลายประการด้วยกันกล่าวคือ

1. สร้างเพื่อให้เป็นสิ่งคู่บ้านคู่เมือง เช่น วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพมหานคร, วัดช้างล้อม อำเภอสรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย
2. สร้างเพื่อให้เป็นวัดประจำวัง เช่น วัดเจดีย์เจ็ดแถว จังหวัดสุโขทัย, วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา
3. สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นวัดประจำรัชกาล เช่น วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม กรุงเทพมหานคร, วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร
4. สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะ เช่น วัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, วัดเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนนทบุรี
5. สร้างขึ้นบนพื้นที่เดิมซึ่งเคยเป็นที่ถวายพระเพลิงพระศพ หรือพระบรมศพ เช่น วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
6. สร้างขึ้น ณ ที่ปรากฏเหตุการณ์สำคัญเพราะเป็นวัดที่ประดิษฐานพระบรมธาตุใจกลางพระนคร เป็นสถานที่จัดพระราชพิธีต่างๆ และเป็นที่พักของสมเด็จพระสังฆราช เช่น วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
7. สร้างขึ้นตามคติประเพณีนิยมบางประการ เช่น วัดกุฎีดาว จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, วัดสมณโกษฐ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2472)

การสร้างวัดที่มีมาก่อนตั้งแต่อดีตนั้นมีแนวความคิดในการจัดวางสิ่งก่อสร้างภายในวัดซึ่งทำให้เกิดรูปแบบของแผนผังวัดในลักษณะต่างๆ นั้นเกิดขึ้นจากการผสมผสานระหว่างแนวความคิดในการจัดวางสิ่งก่อสร้างภายในศาสนสถานของสกุลช่าง บวกกับแนวคิด และคติความเชื่อที่มีอิทธิพลต่อคนไทยในแต่ละยุคสมัยช่วงเวลาหนึ่งๆ อันก่อให้เกิดรูปแบบแผนผังของวัดที่แสดงให้เห็นถึงการพัฒนาสืบต่อพร้อมกับการรับอิทธิพลจากสกุลช่างอื่นๆ เพื่อการปรับเปลี่ยนเป็นรูปแบบเฉพาะของตนเอง จึงปรากฏเป็นแผนผังของวัดในแต่ละยุคสมัยในลักษณะแตกต่างกันออกไป ดังนี้

วัดในสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) อาณาจักรทวารวดีนั้นเริ่มใช้มาตั้งแต่ พ.ศ.2427 เพื่อเรียกอาณาที่มีบันทึกตามนักพรตจีนนามว่า เขียนจิง ซึ่งในบันทึกได้กล่าวถึงอาณาจักรที่ตั้งอยู่ระหว่างอาณาจักรศรีเกษตร (พม่า) หรือเมียนมา ในปัจจุบัน กับอาณาจักรอีสานปุระ (เจนละ) โดยมีต้นเค้ามาจากคำว่า โกลโปกตี ตามคำเรียกของหลวงจีนเขียนจิง (ซ็อง บวสเซอร์เย่ 2511 : 35-36) ซึ่งอาณาจักรทวารวดีนี้ดูเหมือนว่าได้ถูกยืนยันให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น ใน พ.ศ. 2506 เมื่อศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดย์ สามารถอ่านจารึกบนเหรียญเงินที่พบในจังหวัดนครปฐม มีใจความว่าทวารวดี ถึงแม้ว่าในปัจจุบันการศึกษาทางด้านโบราณคดีจะยังไม่สามารถยืนยันได้ถึงศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี แต่หลักฐานทางด้านศิลปกรรมสมัยทวารวดีนั้น ต่างก็แสดงให้เห็นถึงความเป็นศิลปะวัฒนธรรมร่วมที่เกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 ในช่วงแรกจะรับอิทธิพลศิลปะคุปตะจากอินเดียในราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 อันเป็นยุคเสื่อมของศิลปะทวารวดี ร่องรอยแผนผังของวัดและศิลปกรรมในสมัยสมัยทวารวดีพบในหลายภูมิภาคของประเทศไทย (สงวน รอดบุญ, 2529 : 48-49) ภาคกลาง พบที่จังหวัดนครปฐม ราชบุรี กาญจนบุรี สุพรรณบุรี เพชรบุรี สระบุรี อุทัยธานี ชัยนาท ลพบุรี สิงห์บุรี นครสวรรค์ เพชรบูรณ์ ภาคตะวันออก พบที่จังหวัดปราจีนบุรี และชลบุรี ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบที่จังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น อุดรธานี กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม บุรีรัมย์ นครราชสีมา ภาคเหนือ พบที่จังหวัดลำพูน และเชียงใหม่ ภาคใต้ พบที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี และปัตตานี เป็นต้น วัดในสมัยทวารวดีส่วนใหญ่แสดงให้เห็นว่าสร้างขึ้นในพุทธศาสนานิกายเถรวาท หลักฐานที่พบจะเป็นส่วนของซากฐานอาคารก่อด้วยอิฐหรือศิลาแลงมีแผนผังรูปร่างแตกต่างกันไป คือแผนผังรูปกลม รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า รูปย่อมุม รูปย่อเก็จ และรูปฐานแปดเหลี่ยม ทำให้ไม่สามารถแสดงให้เห็นถึงระเบียบของการจัดวางแผนผังของวัดได้อย่างชัดเจน เพราะที่พบเป็นเพียงรากฐานอาคารกระจัดกระจายโดยไม่มีขอบเขตที่แน่ชัด บางแห่งมีเพียงแห่งเดียว เช่นวัดพระเมรุ และวัดเจติยจุลปะโทน ในจังหวัดนครปฐม ซึ่งเป็นการสร้างเจติยที่มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยม ตรงกลางของแต่ละด้านจะมีบันไดขึ้นไปสู่ลานประทักษิณ ฐานเจติยเป็นรูปสี่เหลี่ยมซึ่งตรงกลางและที่มุมแต่ละด้านจะยื่นล้ำออกมาเป็นกระเปาะหรือเรียกว่าย่อเก็จ และมีสถูปทรงกลมขนาดเล็กอยู่ที่บริเวณมุมทั้ง 4 ของฐาน (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2528 : 227-229) ตลอดถึงลักษณะของการประดับพระพุทธรูปประทับยืนภายในซุ้มและลักษณะการสร้างฐานสี่เหลี่ยมซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้นๆ แล้วเจาะช่องในแต่ละด้านประดิษฐานพระพุทธรูปยืนนี้ล้วนเป็นลักษณะของสถาปัตยกรรมอินเดียสมัยปาละรุ่นหลัง ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 (ประยูร อุลุชาฎะ, 2516 : 13-17) ซึ่งพัฒนาสืบต่อมาจากศิลปะคุปตะ และยังคงสืบต่อไปยังเจติยเหลี่ยมกู่กวดวัดจามเทวี ในจังหวัดลำพูน เป็นต้น

วัดในสมัยศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ 13-18) ในดินแดนทางภาคใต้ของประเทศไทยตั้งแต่จังหวัดสุราษฎร์ธานีถึงจังหวัดสงขลาปรากฏแผนผังของวัดและศิลปกรรมแบบหนึ่งที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับที่พบบนเกาะชวาและเกาะสุมาตรา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะคุปตะ หลังคุปตะ และปาละ-เสนะ ของอินเดียที่มีอยู่ในดินแดนแถบนี้ส่วนใหญ่เป็นของที่สร้างขึ้นในแบบพุทธศาสนานิกายมหายาน นักโบราณคดีกำหนดเรียกกันว่า ศิลปะศรีวิชัย ตามชื่อของอาณาจักร เจลิโฟเซ ที่ปรากฏในจดหมายเหตุจีนราชวงศ์ถัง หรืออาณาจักร ชันโพซี ในจดหมายเหตุราชวงศ์ซ่ง อันเป็นอาณาจักรที่ถูกปกครองโดยราชวงศ์ไคเลนทร์ ซึ่งยังไม่ทราบศูนย์กลางของอาณาจักรที่ชัดเจนว่าอยู่ที่ภาคกลางของชวา ปาเลมบัง ในเกาะสุมาตรา หรือทางตอนใต้ของประเทศไทย อันเป็นประเด็นที่ยังหาข้อสรุปไม่ได้ในปัจจุบัน หลักฐานทางพระพุทธศาสนาในศิลปะศรีวิชัยทางภาคใต้ของประเทศไทยที่เหลืออยู่ในปัจจุบันพบมากในอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และจังหวัดสงขลา แต่ไม่สามารถกำหนดแผนผังของบริเวณหรือขอบเขตของวัดหรือพระอารามเดิมได้ ต่างจากในเกาะชวาบางแห่งยังมีแนวของระเบียงคด (เสนอ นิลเดช 2541 : 49) เพราะทางภาคใต้ของไทยนั้นส่วนใหญ่เหลือร่องรอยเพียงรากฐานอาคาร ซึ่งเข้าใจว่าเป็นฐานของเจดีย์หรือมณฑป (กรมศิลปากร 2533 : 78) เช่น พระบรมธาตุไชยา วัดแก้ว วัดหลง จังหวัดสุราษฎร์ธานี และเจดีย์วัดเขาน้อย วัดสิหิงค์ ในจังหวัดสงขลา ซึ่งมีลักษณะเป็นอาคารสี่เหลี่ยมซ้อนกัน 3 ชั้น ตั้งอยู่บนฐานยกเก็จ และมีเสาอิงประดับ ที่มุมทั้งสี่ของชั้นหลังคาจะมีการประดับด้วยเจดีย์ทรงระฆังขนาดเล็ก (สถูปิกะ) อันเป็นลักษณะของเจดีย์ศรีวิชัย (เสนอ นิลเดช 2541 : 49) ส่วนหลักฐานเกี่ยวกับซากอาคารที่เป็นวิหารและอุโบสถไม่ปรากฏพบร่วมกับซากฐานของเจดีย์ในสมัยศรีวิชัยนอกจากซากฐานของอาคารที่ได้รับการสร้างขึ้นในสมัยอยุธยา

วัดสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 16-18) ในภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ของประเทศไทย ปรากฏศิลปกรรมแบบหนึ่งที่มีลักษณะคล้ายกับศิลปะของเขมรในประเทศกัมพูชาในปัจจุบันสำนักโบราณคดีกำหนดเรียกว่า “ศิลปะแบบลพบุรี” ตามชื่อเมืองลพบุรีหรือเมืองละโว้ ซึ่งเป็นเมืองซึ่งเป็นเมืองสำคัญในเวลานั้น (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2534 : 16) ศิลปะลพบุรีเป็นศิลปะที่เกี่ยวข้องในศาสนาพุทธนิกายมหายาน และศาสนาพราหมณ์ หลักฐานทางด้านพุทธสถาน (วัด) สมัยลพบุรีจะมีระเบียบการวางแผนผังการก่อสร้างตามแบบเทวสถานในประเทศกัมพูชา ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากแผนผังเทวาลัยและศิรขของศาสนาพราหมณ์ตามสถาปัตยกรรมแบบอินเดียใต้ (เสนอ นิลเดช 2541: 55) ลักษณะการวางแผนผังของตัวอาคารจะเป็นรูปกากบาท มีระเบียงคดล้อมรอบ อาคารประธาน มีแผนผังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม หลังคาจะเป็นชั้นๆ ยอดแหลม เรียกกันโดยทั่วไปว่า “ปราสาท” และเหตุที่มีระเบียบในการจัดวางแผนผังของวัดในสมัยลพบุรี น่าจะสร้างตามแบบเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งสร้างเป็นห้องประดิษฐานรูปเคารพในศาสนา ไม่ได้จัดเป็นระเบียบแบบพระอาราม (วัด) ตามที่เข้าใจกันในปัจจุบัน ทำให้เป็นการยากที่จะกำหนดหน้าที่หรือตำแหน่งของอาคารต่างๆ ภายในผังบริเวณได้ว่านอกจากปราสาทประธานแล้ว ส่วนใดเป็นวิหาร ส่วนใดเป็นอุโบสถ ดังเช่นแผนผังของวัดในพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน วัดในสมัยลพบุรีก็ถือได้ว่าเป็นต้นแบบของการจัดวางแผนผังของวัดในยุคต่อมา ในกลุ่มของแผนผังวัดที่มีระเบียงคดเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ ที่เห็นชัดเจนคือแผนผังของวัดขนาดใหญ่ในสมัยอยุธยาตอนต้น ซึ่งส่วนใหญ่มี

ความสำคัญในฐานะที่เป็นวัดกษัตริย์สร้าง อันแสดงให้เห็นว่าแนวความคิดในการจัดวางแผนผังของวัดแบบคติจักรวาล ซึ่งคลี่คลายมาจากสถาปัตยกรรมในศาสนาพราหมณ์อีกต่อหนึ่ง โดยการสร้างวิหารหรืออุโบสถ ซึ่งเป็นอาคารที่สนองตอบประโยชน์การใช้สอยของพุทธศาสนิกชนเพิ่มเติมขึ้นนอกจากองค์ปราสาทประธาน โดยการจัดวางให้เชื่อมติดอยู่กับระเบียงคดและวางเรียงอยู่บนแนวแกนประธานของแผนผัง นอกจากนี้ยังมีการจัดวางองค์ประกอบของกลุ่มปราสาทขนาดย่อมขนาดย่อมขนาดย่อมปราสาทประธาน เช่น ปราสาทแคบ พระปราสาทสามยอด และปราสาทประธานวัดมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี ก็สะท้อนให้เห็นถึงต้นเค้าของการจัดวางกลุ่มอาคารหลักของการจัดวางแผนผังของวัดในสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยาอีกด้วย

วัดในสมัยล้านนา (ราวพุทธศตวรรษที่ 18-23) ในล้านนาที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน ส่วนใหญ่สร้างในสมัยหลังราวรัชกาลพ่อขุนมิ่งรายสร้างนครเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. 1840 ลงมา เป็นสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา (เสนอ นิลเดช 2541 : 60) การศึกษาแผนผังบริเวณของวัดในสมัยล้านนาไม่สามารถจะศึกษาได้อย่างชัดเจนนัก เนื่องจากมีการบูรณปฏิสังขรณ์ในอดีต ซึ่งส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งที่ตั้งของตัวอาคารต่างๆ และบางส่วนก็ถูกรื้อถอนออกไป และสร้างอาคารใหม่ขึ้นทดแทนตามความเหมาะสมของพื้นที่ตามยุคสมัยที่มีการเปลี่ยนแปลง การศึกษาแนวความคิดในการวางแผนผังของวัด ตำแหน่งของอาคารต่างๆ เป็นเพียงการตั้งข้อสันนิษฐาน เท่านั้น กล่าวคือวัดในสมัยล้านนาจะวางแผนผังของวัดเช่นเดียวกับสมัยสุโขทัยโดยจะให้ความสำคัญกับสถูปหรือพระธาตุเจดีย์ โดยจะสร้างเป็นหลักประธานใหญ่ของวัด อยู่ในตำแหน่งที่สำคัญ เช่น กึ่งกลางบริเวณวัด โดยสัมพันธ์กับตำแหน่งการสร้างวิหาร ที่ต้องสร้างอยู่ทางทิศตะวันออกของเจดีย์ประธาน ส่วนอุโบสถจะอยู่ในเขตพุทธาวาส แต่ไม่นิยมสร้างกันมากนักเมื่อเทียบกับการสร้างวิหาร จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้อุโบสถในสมัยล้านนามีขนาดเล็ก และไม่มีภูก้อนหรือทิศทางตำแหน่งที่ตั้งของอุโบสถที่แน่นอน จนมาได้รับอิทธิพลจากกรุงศรีอยุธยาเข้ามาจึงมีจึงมีการสร้างอุโบสถแพร่หลายมากขึ้น (สันติ เล็กสุขุม 2538 : 75) รูปแบบการจัดวางแผนผังของวัดในสมัยล้านนาจะมีรูปแบบต่างๆ กันตามอิทธิพลของศิลปะที่มีความสัมพันธ์ในช่วงระยะเวลาต่างๆ เช่น วัดบุปผาราม (วัดสวนดอก) จังหวัดเชียงใหม่ มีแผนผังของวัดที่ผู้สร้างอาจหมายถึงเป็นศูนย์กลางของเมือง เพราะการวางตำแหน่งของเจดีย์ประธานและเจดีย์บริวารรายรอบอยู่ทั้ง 8 ทิศ คล้ายคลึงกับแผนผังของวัดพระศรีมหาธาตุ ในจังหวัดสุโขทัย และวัดพระธาตุลำปางหลวง ในจังหวัดลำปาง มีระเบียงคดล้อมรอบพุทธสถานอันน่าจะเป็นความนิยมที่แพร่หลายขึ้นมาตามแบบของกรุงศรีอยุธยา ก็เป็นไปได้

วัดในสมัยสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ 19-20) แผนผังของวัดในระยะแรกของสุโขทัยจะนิยมสร้างพระปราสาทเป็นหลักของวัด มีระเบียงล้อมรอบ วิหารจะสร้างอยู่ด้านหน้ามีส่วนท้ายจรณะของวิหารยื่นล้ำเข้าไปมีบันไดเชื่อมติดกับระเบียงคดนั้น เช่น วัดมหาธาตุ วัดพระพายหลวง วัดเจ้าจันทร์ และวัดศรีสวาย เป็นต้น เมื่อสุโขทัยได้รับพระพุทธศาสนาจากประเทศลังกาเข้ามาในราวพุทธศตวรรษที่ 19 แผนผังของวัดจะมีหลักฐานเกี่ยวกับการจัดวางแผนผังและระเบียบของวัดที่ค่อนข้างเด่นชัด แบ่งเป็นเขตพุทธาวาสและสังฆาวาสโดยมีแนวกำแพงแก้วกั้น (กรมศิลปากร 2533: 80) บริเวณส่วนใหญ่มักจะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีการขุดคูน้ำล้อมรอบ การจัดวางอาคารต่างๆ

ภายในแผนผังจะสร้างตามแนวแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก โดยด้านหน้าของวัดจะอยู่ทางทิศตะวันออกให้ความสำคัญกับเจดีย์หรือพระธาตุโดยจะสร้างไว้เป็นประธานหลักของวัดในบริเวณกลางหรือออกไปทางพื้นที่ส่วนในทางด้านทิศตะวันตกโดยให้สัมพันธ์กับตำแหน่งของวิหารที่สร้างอยู่ทางทิศตะวันออกด้านหน้าของเจดีย์ประธานในแนวแกนประธานแนวเดียวกันอันเป็นหลักสำคัญในการจัดวางตำแหน่งของอาคารอื่นๆ ภายในแผนผังของวัด ถึงแม้ว่างานก่อสร้างที่เพิ่มเติมในภายหลังจะทำให้ระเบียบของแผนผังเดิมของวัดเปลี่ยนแปลงไป เกิดความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นแต่ก็ยังแสดงให้เห็นถึงการจำลองระเบียบของแผนผังหลักของวัดมาเป็นต้นแบบในการสร้าง คือการสร้างเจดีย์ขนาดใหญ่และมีวิหารต่อเนื่องออกมาทางทิศตะวันออกในแนวเดียวกัน เช่น แผนผังของวัดพระศรีมหาธาตุ จังหวัดสุโขทัย ซึ่งนอกจากจะประกอบด้วยแผนผังหลัก คือเจดีย์ประธานและวิหารแล้วยังมีการสร้างเจดีย์บริวารรอบตำแหน่งสำคัญทั้ง 8 ทิศ เพื่อเน้นความสำคัญของพระศรีมหาธาตุซึ่งถือว่าเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของเมือง อันเป็นรูปแบบหนึ่งของแผนผังวัดที่นิยมสร้างในสมัยสุโขทัย โดยแผนผังในลักษณะดังกล่าวจะปรากฏในเขตเมืองศรีสัชชนาลัย ที่สำคัญได้แก่แผนผังวัดเจดีย์แก้ว ศรีสัชชนาลัย ซึ่งนอกจากจะมีการสร้างเจดีย์บริวาร 8 ทิศตามแนวคิดที่เน้นความสำคัญของเจดีย์ประธานแล้ว ทางด้านซ้ายและขวาของวิหารยังมีการสร้างเจดีย์รายอย่างเป็นระเบียบทำให้เกิดความสมดุลของพื้นที่นับเป็นแผนผังที่มีความสมบูรณ์ที่สุดของวัดในสมัยสุโขทัย ส่วนพระอุโบสถ (โบสถ์) ไม่ได้สร้างกันในยุคแรกๆ ดังที่ปรากฏข้อความในศิลาจารึกหลักที่ 1 ที่กล่าวถึงการสร้างวัดในรัชกาลพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งระบุไว้แต่วิหาร เช่นคำว่ามีพิหารอันใหญ่ มีพิหารอันราม สันนิษฐานว่าอาจใช้คูนน้ำที่ขุดไว้ล้อมรอบวัดสมมติเป็นนทีสีมา เพื่อให้พื้นที่ภายในเขตวัดหรือพื้นที่ในเขตวงล้อมของคูนน้ำเป็นบริเวณนทีสีมาสำหรับพระสงฆ์ทำสังฆกรรมได้ในวิหาร เช่น พิธีบรรพชาอุปสมบท จึงไม่จำเป็นต้องสร้างอาคารโรงอุโบสถ (โบสถ์) โรงอุโบสถที่ปรากฏอยู่ปัจจุบันในวัดเก่าสมัยสุโขทัยนั้นเป็นการสร้างเพิ่มเติมภายหลังคือถือเอาประเพณีการสร้างโบสถ์ที่นิยมในกรุงสุโขทัยที่แผ่ขยายเข้ามาจึงมีการสร้างโบสถ์ขึ้นมา เช่นที่วัดนางพญา ในเมืองศรีสัชชนาลัย หรือบางแห่งก็สร้างทับวิหารเดิม โดยวิธีการวางศิลาฤกษ์ใหม่ เช่นที่วัดมหาธาตุ จังหวัดสุโขทัย หรือบางแห่งก็ใช้วิธีเปลี่ยนวิหารเป็นโบสถ์ โดยใช้วิธีปักเขตสีมา เช่นที่วัดพระแก้ว เมืองกำแพงเพชร เป็นต้น

วัดในสมัยอู่ทอง (ราวพุทธศตวรรษที่ 17-20) อู่ทองเดิมเชื่อกันว่าศูนย์กลางของอาณาจักรอยู่ที่อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี แต่จากการที่ในปัจจุบันพบว่าเมืองอู่ทองได้ร้างไปก่อนที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จะสร้างกรุงศรีอยุธยาขึ้นราว 300 ปี คำเรียกศิลปะที่เกิดขึ้นในเขตภาคกลางในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-20 จึงไม่ควรเรียกว่า ศิลปะอู่ทอง ควรเรียกว่าศิลปะอโยธยา เพราะเชื่อว่ามีศูนย์กลางอาณาจักรอู่ทองอยู่ตรงข้ามกับฝั่งเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ในบริเวณที่เรียกว่า เมืองอโยธยา แต่บางที่ก็เรียกชื่องานศิลปะว่าเป็นฝีมือของสกุลช่างสุพรรณบุรีและสกุลช่างสรรคบุรี ในจังหวัดชัยนาท ที่เรียกแบบนี้ก็เพราะเชื่อว่าพระพุทธรูปแบบอู่ทองได้ค้นพบมากที่สุดอยู่ที่ 2 แห่งในเมืองอู่ทองพบศิลปะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปแบบทวารวดีตอนปลายผสมผสานกับศิลปะลพบุรี และลังกา (กรมศิลปากร 2533 : 83) โดยจะพบว่ามีการสร้างโบสถ์วิหาร และเจดีย์ในลักษณะต่างๆ เช่น เจดีย์วัดพระบรมธาตุวรวิหาร จังหวัดชัยนาท ซึ่งเป็นเจดีย์แบบ

อุทงที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะศรีวิชัย และเจดีย์ลักษณะฐาน 8 เหลี่ยม มีมุมจะนำรับฐานบัว ลูกแก้วและองค์ระฆัง อันเป็นลักษณะเฉพาะของเจดีย์ศิลปะอุทง ซึ่งพบเห็นได้ทั่วไปภายในวัดต่างๆ ในเมืองสรนครบุรี จังหวัดชัยนาท และในจังหวัดสุพรรณบุรี (เสนอ นิลเดช 2541 : 70) การวางแผนผังของวัดในสมัยอุทงนี้มีความคล้ายคลึงกับสมัยสุโขทัย มีการแบ่งเขตวัดออกเป็นสองส่วน คือเขต พุทธาวาส และสังฆาวาส โดยภายในเขตพุทธาวาสจะมีความสำคัญมากที่สุด วิหารจะมีความสำคัญรองลงมา ส่วนอุโบสถจะมีขนาดเล็ก และสร้างอยู่เป็นเอกเทศจากตัวอาคารอื่น เช่น ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี วัดพระศรีมหาธาตุ วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี วัดพระแก้ว จังหวัดชัยนาท เป็นต้น

วัดในสมัยอยุธยา แนวความคิดในการจัดวางสิ่งก่อสร้างภายในวัดสมัยอยุธยา ซึ่งทำให้เกิดรูปแบบของแผนผังของวัดในลักษณะต่างๆ นั้นเกิดขึ้นจากการผสมผสานระหว่างแนวความคิดในการจัดวางสิ่งก่อสร้างภายในศาสนสถานของสกุลช่างที่มีมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา กับคติความเชื่อและแนวคิดที่มีอิทธิพลต่อชาวกรุงศรีอยุธยาในแต่ละช่วงเวลาหนึ่งๆ อันทำให้เกิดรูปแบบแผนผังที่แสดงให้เห็นถึงการพัฒนาสืบต่อกันมาพร้อมกับการรับอิทธิพลจากสกุลช่างอื่นๆ เพื่อการปรับเปลี่ยนเป็นรูปแบบเฉพาะของตนเอง ที่เห็นชัดเจนได้แก่ รูปแบบของแผนผังของศาสนสถานในศิลปะเขมร ซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวความคิดในเรื่องคติจักรวาล และแผนผังวัดในสมัยสุโขทัยซึ่งเป็นอาณาจักรที่เกิดขึ้นก่อนกรุงศรีอยุธยาและอยู่ร่วมสมัยกันกับกรุงศรีอยุธยา ถือได้ว่ามีรูปแบบแผนผังที่มีความสัมพันธ์กับกรุงศรีอยุธยามากที่สุด ทั้งทางด้านการเมือง ศาสนา และวัฒนธรรม

วัดในสมัยรัตนโกสินทร์ เนื่องจากพื้นฐานทางความเชื่อของไทยนั้นได้รับอิทธิพลทางศาสนาจากประเทศอินเดียทั้งทางตรงและผ่านทางประเทศศรีลังกา ทำให้แบบแผน และแนวความคิดรวมทั้งคติความเชื่อต่างๆ สะท้อนออกมาถึงวัฒนธรรมที่เป็นรากฐานหรือต้นกำเนิด ถึงแม้ว่าระเบียบแบบแผนต่างๆ ที่ได้รับมานั้นจะมีการคลี่คลายมากมายในหลายลักษณะตามยุคตามสมัยที่มีแบบแผนนิยมแตกต่างกัน แต่การเปลี่ยนแปลงนั้นยังคงตั้งอยู่บนพื้นฐานเค้าโครงเดิมที่เป็นแม่แบบ และแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับต้นแบบ วัดในสมัยรัตนโกสินทร์ ลักษณะเด่นของการวางแผนผังของวัดคือมีการแบ่งพื้นที่ใช้สอยออกเป็น 3 ส่วนใหญ่ๆ คือ

1. เขตพุทธาวาส หมายถึงพื้นที่สมมุติใช้เพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนาของสงฆ์และฆราวาสเป็นที่ตั้งของ สถูป เจดีย์ วิหาร อุโบสถ หอไตร หอกลอง-หอรฆัง ชุมโฆง และศาลาบาตร เป็นต้น ภายในเขตพุทธาวาสส่วนใหญ่มี พระธาตุเจดีย์ หรือพระวิหาร เป็นประธานของวัด ซึ่งภายในวิหารจะประดิษฐานพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ส่วนภายในองค์พระธาตุเจดีย์จะเป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของพระพุทธรูปหรือพระ สวาก ซึ่งอาคารสองหลังนี้ทำหน้าที่เสมือนเป็นตัวแทนของพระพุทธรูป ในฐานะประธานของพุทธศาสนา ซึ่งจะรับรู้ในทุกกิจกรรมทางศาสนาที่เกิดขึ้นภายในวัด สอดคล้องกับความหมายของคำว่า พุทธาวาส ซึ่งมาจากคำว่า พุทธ + อาวาส อันหมายถึง สถานที่ประทับของพระพุทธรูปนั่นเอง ลักษณะแผนผังของวัด ในเขตพุทธาวาส ที่กล่าวมาข้างต้นเชื่อว่า เป็นการออกแบบที่แฝงไว้ด้วยแนวคิดที่มาจากคติความเชื่อเรื่องจักรวาล ซึ่งแนวคิดดังกล่าว น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาฮินดู โดยเนื้อหาหลักของแนวคิดนี้ เป็นคติในการสร้างความสมดุลระหว่างโลก

มนุษย์กับจักรวาลโดยเชื่อว่าหาก จักรวาลเล็กซึ่งหมายถึงโลก เกิดความสมดุลกับจักรวาลใหญ่แล้ว จะเกิดความอุดมสมบูรณ์และความสงบสุขขึ้นในโลกมนุษย์ จึงนิยมออกแบบให้ผังวัดหรือศาสนสถาน เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสอันเป็นตัวแทนของความสมดุล

แนวคิดเรื่องจักรวาลเชื่อว่าศูนย์กลางของจักรวาล จะประกอบไปด้วย เขาพระสุเมรุ ใน ศาสนสถานของเขมรจะแทนด้วย ปรากฏ์ประธานซึ่งเป็นที่อยู่ของเทพสูงสุด คือพระศิวะ ส่วนในพุทธศาสนาจะแทนด้วย พระธาตุเจดีย์หรือพระวิหาร ในแนวคิดเดียวกันแต่เปลี่ยนเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า ซึ่งศูนย์กลางจักรวาลนี้จะเป็นเสมือนตัวแทนอำนาจของพระมหากษัตริย์ไปด้วยใน เวลาเดียวกัน ในแนวคิดที่เชื่อว่ากษัตริย์คือสมมติเทพที่อวตารมาจากเทพสูงสุดส่วนทางพุทธ ศาสนาก็เปรียบพระมหากษัตริย์เสมือนธรรมราชาซึ่งเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้า องค์ประกอบทางด้านสถาปัตยกรรมอื่นๆ ที่อยู่ใฝ่ ล้วนสร้างโดยมีแนวคิดสอดคล้องกับคติจักรวาลทั้งสิ้น อาทิเช่น กำแพงสี่เหลี่ยมเปรียบเสมือนกำแพงจักรวาล พื้นรอบ เปรียบเสมือนทะเลศรีทันดร ชุ่มประดู คือทางเข้าของป่าหิมพานต์ ปราสาทเพื่อบนสันหลังคาของพระวิหาร เปรียบเสมือนเขาสัตตบริภัณฑ์เจ็ดชั้น เป็นต้น ซึ่งการอุปมาอุปมัยดังกล่าวล้วนเป็นเรื่องราวที่จำลองแผนผังของจักรวาลตาม ความเชื่อทางพุทธศาสนาลงมาไว้ในโลกมนุษย์เพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ และแผนผังของวัดตามคติจักรวาลดังกล่าวนี้ ถือเป็นส่วนสำคัญที่สุด เป็นเสมือนสิ่งที่กำหนดบทบาทความเชื่อและวิถีชีวิตไปด้วยในขณะเดียวกัน เนื่องจาก เมื่อเขตพุทธาวาสหมายถึง พุทธภูมิ หรือที่อยู่พระพุทธรูปที่บริสุทธิ์ หรือผู้ที่รู้แจ้งแล้ว และเชื่อว่าการเข้าสู่เขตพุทธาวาส เป็นการเข้าสู่พื้นที่บริสุทธิ์

2. เขตสังฆาวาส มาจากคำว่า สังฆ + อาวาส หมายถึงพื้นที่อันเป็นที่ตั้งของอาคารอันเกี่ยวเนื่องกับกิจกรรมและวัตรปฏิบัติของสงฆ์ ได้แก่ กุฏิ ศาลา หอฉัน โรงครัว ที่สรงน้ำ เวจกุล (สุขา) เป็นต้น ส่วนใหญ่มักแยกกันจากเขตพุทธาวาสอย่างเด็ดขาด แต่มักมีทางเชื่อมถึงกันได้โดยง่าย ในอดีตเขตสังฆาวาสอาจใช้เป็นทั้งที่อยู่อาศัยของภิกษุสงฆ์ สามเณร และเป็นที่ยืนของเด็กวัดไปด้วยในขณะเดียวกัน

3. เขตธรณีสงฆ์ หมายถึงพื้นที่สาธารณะ ที่สามารถใช้ได้ร่วมกันทั้งสงฆ์และฆราวาส ลานวัดหรือที่ว่างด้านหน้าวัดมีความสำคัญเป็นอย่างมาก วัดสำคัญๆ มักมีลานขนาดใหญ่ไว้ทางด้านทิศตะวันออก ใช้เป็นที่รวมพลและสร้างขวัญกำลังใจของทหารก่อนทำศึกสงคราม นอกจากนั้นยังเป็นจุดแวะพักของนักเดินทางหรือขบวนคาราวานสินค้าต่างๆ บริเวณนี้จึงมักมีบ่อน้ำใช้ รวมถึงมีต้นไม้ใหญ่เพื่อให้ร่มเงา ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นที่สิงสถิตย์ของสิ่งเหนือธรรมชาติที่เป็นอารักษ์ของวัด นอกจากนี้ในช่วงที่มีเทศกาล ลานหน้าวัดมักจะถูกใช้เป็นที่ทำกิจกรรมรื่นเริงประจำปีต่างๆ อีกด้วย (กรมศิลปากร 2533 : 35)

แผนผังของวัดในประเทศไทยอาศัยกฎเกณฑ์ของการวางแผนผังนับแต่พุทธศตวรรษที่ 11 ตรงกับสมัยทวารวดีเป็นต้นแบบสืบมาจนถึงปัจจุบัน บนความเปลี่ยนแปลงและคลี่คลายแบบอย่างของแผนผังที่มีอาคารหลัก คือเจดีย์ ปรากฏ์, มณฑป วิหาร และอุโบสถ ในลักษณะต่างๆ กัน 5 แบบ ดังนี้

1. แผนผังแบบแนวแกนเดี่ยว หมายถึงการออกแบบผังพุทธาวาสที่มีพระเจดีย์ และพระวิหาร หรือพระเจดีย์ และพระอุโบสถ หรือทั้งพระเจดีย์ พระอุโบสถและพระวิหารวางเรียงอยู่บนแนวแกนหลักประธานเพียงแนวเดียว เช่น วัดราชประดิษฐ์ กรุงเทพมหานคร (พระวิหาร และพระเจดีย์), วัดกุฎีดาว จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (อุโบสถ เจดีย์ และวิหาร)

2. แผนผังแบบแนวแกนคู่ หมายถึง การออกแบบผังพุทธาวาส โดยการสร้างแนวแกนประธาน 2 แนวขนานคู่กัน ทั้งนี้เพื่อหมายให้แนวแกนทั้ง 2 มีความสำคัญเท่าๆ กันแล้วกำหนดวางอาคารหลักสำคัญลงบนแนวแกนทั้ง 2 นั้น เช่น ผังวัดสุวรรณาราม ธนบุรี

3. แผนผังแบบแนวขนาน 3 แกน หมายถึง การออกแบบผังพุทธาวาส โดยการสร้างแกนประธานขึ้น 3 แนวขนานกัน หรือการสร้างแนวแกนหลักประธานขึ้นแกนหนึ่งแล้วสร้างแนวแกนย่อยหรือแกนรอง ประกบขนานอีก 2 ข้างแนวแกนนั้น ก่อนวางอาคารหลักสำคัญแต่ละแนวแกน เช่น ผังวัดเทพธิดาราม กรุงเทพมหานคร, ผังวัดเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนนทบุรี

4. แผนผังแบบแนวแกนฉาก หมายถึง การออกแบบผังพุทธาวาส โดยการสร้างแนวแกนประธานขึ้นแกนหนึ่งแล้วสร้างแนวแกนย่อยวางขวางในทิศทางที่ตั้งฉากกับแกนประธาน มีพระวิหารอยู่หน้าเจดีย์ประธาน อุโบสถวางขวางในทิศทางที่ตั้งฉากในตอนท้ายของเจดีย์ เช่น ผังวัดนางพญา จังหวัดสุโขทัย, ผังวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพมหานคร

5. แผนผังแบบกากบาท หมายถึง การออกแบบผังพุทธาวาส โดยการสร้างแนวแกนประธานขึ้นแกนหนึ่งแล้วสร้างแนวแกนย่อยอีกแนว วางขวางในทิศทางที่ตั้งฉากตัดกับแกนประธาน ผังลักษณะนี้มักเป็นวัดที่มีพระวิหารหลวง พระวิหารทิศและพระระเบียงซีกเป็นวงล้อมพระเจดีย์หรือพระปราสาทประธาน เช่น ผังวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร

การทำแผนผังของวัดนั้นนิยมวางกำหนดหลักเกณฑ์การปลูกสร้างถาวรวัตถุต่างๆ ภายในวัดแยกออกเป็น 4 เขต คือ

1. เขตพุทธาวาส คือ เขตเป็นที่สร้างอุโบสถ วิหาร เป็นต้น
2. เขตสังฆาวาส คือ เขตเป็นที่สร้างกุฏิ หอสวดมนต์ หอฉัน เป็นต้น
3. เขตสาธารณสงเคราะห์ คือ เขตที่ธรณีสงฆ์ซึ่งจัดแยกไว้เพื่อสงเคราะห์ประชาชนสำหรับสร้างโรงเรียนประชาบาล สุขศาลา ฌาปนสถาน ศาลาบำเพ็ญกุศล เป็นต้น
4. เขตจัดผลประโยชน์ คือ ที่ธรณีสงฆ์ที่เหลือ นิยมจัดผลประโยชน์หารายได้บำรุงวัดวัดทุกวัดที่กำลังจะพัฒนาหรือที่กำลังเริ่มทำการก่อสร้างถาวรวัตถุต่างๆ ภายในวัดสมควรจะได้มีการประชุมปรึกษาหารือกันระหว่างเจ้าอาวาส กรรมการวัดและพระสังฆาธิการผู้บังคับบัญชาตามลำดับชั้น จนถึงเจ้าคณะจังหวัดเป็นอย่างน้อย เพื่อจะได้ตกลงการให้แน่นอนว่าจะสร้างตัวอาคารถาวรวัตถุอะไร ที่ไหนอย่างไรจึงจะเป็นระเบียบเรียบร้อย สวยงาม น่าดูน่าชม โดยเชิญท่านผู้มีความรู้มีความชำนาญในการวางแผนผัง มาร่วมปรึกษาหารือถวายนความคิดเห็นด้วยเมื่อตกลงกันแล้วควรมอบให้นายเจ้าจัดการเขียนแผนผังวัด หรือจัดทำรูปหุ่นตุ๊กตาจำลองตัวอาคารต่างๆ พร้อมทั้งประมาณราคาก่อสร้างกำกับไว้ด้วย การอิงหลักธรรมในการสร้างวัดที่เห็นได้ชัดคือวัดข้างล้อม เป็นเจดีย์ทรงลังกาบนฐานสี่เหลี่ยม มีช้างปูนปั้นล้อมรอบ 37 เชือก หมายถึง พระโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ เป็นต้น

ความปรากฏในกฎกระทรวงว่าด้วยการสร้าง การตั้ง การรวม การย้าย และการยุบเลิกวัด การขอรับพระราชทานวิสุงคามสีมา และการยกวัดร้างขึ้นเป็นวัดมีพระภิกษุอยู่จำพรรษา พ.ศ. 2559 อาศัยอำนาจตามความในมาตรา 6 วรรคหนึ่ง และมาตรา 32 วรรคหนึ่ง แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 และมาตรา 32 ทวิ วรรคสอง แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ซึ่งแก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 นายกรัฐมนตรีออกกฎกระทรวงไว้

นอกจากที่ปรากฏในกฎกระทรวงแล้วยังมีแผนผังของวัดตามคติโบราณที่มีปรากฏอยู่ตามเอกสารต่างๆ ที่พอจะนำมาเป็นแม่แบบในการจัดทำแผนผังของวัดตามความเหมาะสมได้อีก มีคำอธิบายถึงการจัดวางเสนาสนะตามหลักภูมิธรรมภูมิปัญญาล้านนา ว่าด้วยเรื่องการวางผังสร้างวัด กุฏิพระสงฆ์สามเณรในล้านนา เป็นตำราเก่าพึงใช้สติปัญญาพิจารณาเพื่อความเรียบร้อยดีงาม ดังนี้

1. ทิศตะวันออก “ตกมรณะ” ควรเป็นที่โล่ง เป็นสนามหน้าวัด ซุ้มประตูวัด ไม่ควรก่อสร้างกุฏิพระเณร เพราะอยู่มักป่วยไข้หรือตายได้ เพราะพระพุทธรูปอยู่ที่ทิศตะวันตกหันพระพักตร์มาทางตะวันออกจึงไม่ควรมาสร้างกุฏิพระเณรในที่นี้

2. ทิศตะวันตกเฉียงใต้ “ตกลาสา” คือที่พักชั่วคราว พระเณรอยู่ไม่นาน แค่มาทักหลบร้อนหลบหนาวหายเหนื่อยก็จากไป วัดชอบร้างไม่มีพระอยู่ประจำมีแต่พระสังฆจรไปมาชั่วคราว ควรใช้เป็นที่ก่อสร้างศาลา หรือสนามหญ้า

3. ทิศทักษิณใต้ “ตกป่าช้า” ควรใช้เป็นที่สร้างกุฏิพระเณรจะอยู่ดีมาก เพราะพระเณรปกติก็อยู่ป่าช้าเป็นวัตร จะมีความสงบเรียบร้อยดี

4. ทิศตะวันตกเฉียงใต้ “ตกลาพะ” หรือ ลาภดี แต่ต้องระวังถ้าเป็นพระจิตดี ดีมากเจริญ แต่ถ้าพระเจ้าอาวาสจิตเศร้าหมอง คือมีความโลภต้องระวัง ถ้าลาภสักการะมาก ปัญหาหลายด้านก็จะตามมา ก็ควรระวังอยู่ที่เจ้าของกุฏิ (พระ) จะปฏิบัติอย่างไร ต้องไม่ติดกับลาภสักการะต่างๆ ของโลกธรรมต้องเป็นผู้เสียสละ

5. ทิศตะวันตก “ตกโกลาहन” ที่นี้ส่วนมากจะมีความวุ่นวายแก่เจ้าอาวาสพระเณรมีเรื่องให้คิดกังวลอยู่บ่อยๆ ทั้งนอกวัดในวัด ไม่ควรสร้างกุฏิอยู่ที่นี่ ควรใช้เป็นที่ก่อสร้างศาลาบำเพ็ญกุศลหรือฌาปนสถาน

6. ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ “ตกมขมิมา” พอประมาณปานกลางไม่ดีไม่ร้าย อยู่เดินสายกลางดีไม่โลภวัดเจริญ ควรใช้เป็นที่ก่อสร้างกุฏิ ศาลาปฏิบัติธรรม

7. ทิศเหนือ “ตกปราชิก” ไม่เหมาะในการก่อสร้างกุฏิ เพราะเจ้าอาวาสและพระเณรอยู่ทิศเหนือของพระพุทธรูปเจ้าหรือพระพุทธรูป จะเป็นภัยแก่ตนเองไม่ดี ควรใช้เป็นที่สนามหญ้า หรือลานจอดรถ

8. ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ “ตกอุตมะ” หรือ อุดม ที่นี้ถ้าเจ้าอาวาสมีบุญญาบารมีธรรมสูงอยู่ได้ ถ้าเจ้าอาวาสหนุ่มน้อยอายุกาลพรรษาไม่แก่ก็เป็นภัยแก่ตัวเองครูบาอาจารย์บอกว่าที่นี้ไม่สมควรอยู่ ควรใช้เป็นที่ปลูกป่า หรือลานธรรม

ตำราสร้างกุฏิให้เจ้าอาวาส และพระเณรอยู่ในวัด เป็นตำราโบราณล้านนา เพราะบางวัดพระเณรอยู่ไม่ติด อยู่ไม่ได้ บางที่มีพวกมนุษย์ อมนุษย์ มารบกวน บางที่เจ้าอาวาสบวชไม่นาน พรรษากาล

ย้งน้อย หากได้อยู่เรียนรู้กับครูบาอาจารย์ มีท่านผู้รู้คอยแนะนำก็ถือว่าเป็นบุญ แต่หากไม่มีครูบาอาจารย์ ไม่ได้ศึกษาปฏิบัติ คนเมืองล้านนาว่า “บ่แบ่เป็น” จึงมักได้ยินคำว่า ดูที่ ดูทาง ดูทิศ ดูทาง เรื่องนี้เป็นของเก่าที่สืบทอดมา ปากฎในหนังสืองานหลวงพ่อดลุ่มช้าง อ.เมือง จ.เชียงใหม่ ต่อมาได้ปรากฏบนเวปพลังจิต และ Facebook วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร ซึ่งเป็นมรดกทางภูมิปัญญาของท้องถิ่นล้านนา

กล่าวโดยภาพรวม ด้วยเหตุที่หลักฐานอันเกี่ยวเนื่องกับวัดในพระพุทธศาสนาที่หลงเหลืออยู่ในประเทศไทยในยุคแรกๆ เช่น สมัยทวารวดี ศรีวิชัย และลพบุรี นั้นไม่ปรากฏร่องรอยของอาคารต่างๆ อย่างชัดเจน จึงไม่สามารถกำหนดได้ว่าเป็นซากของอาคารประเภทใดบ้าง ที่เห็นชัดเจนมีเพียงรากฐานของสถาปัตยกรรมกระจายโดยไม่มีขอบเขต (กำแพงวัด) บางแห่งมีเพียงองค์เดียว ทำให้พอจะสันนิษฐานได้ว่า “วัด” ในระยะแรกนั้นอาจเป็นเพียงวัดอนุสาวรีย์ ซึ่งสร้างสถูปหรือเจดีย์เป็นที่ระลึกหรือเป็นที่สักการะ โดยพระสงฆ์อาจจำพรรษาอยู่ในถ้ำ หรืออาจปลูกสร้างเป็นกุฎิที่ไม่ได้ใช้วัสดุที่แข็งแรงมากนักเป็นที่พอลอยู่จำพรรษาได้เท่านั้น ส่วนหลักฐานในการจัดวางแผนผังของวัดนั้นเริ่มปรากฏชัดเจนในสมัยสุโขทัยเป็นต้นมา โคนจะมีการแบ่งเป็นเขตพุทธาวาส และเขตสังฆาวาสที่แน่นอน ภายในเขตพุทธาวาสนั้นจะมีการจัดวางอาคารต่างๆ ภายในผังบริเวณซึ่งเป็นรูปแบบที่เกิดจากการผสมผสานกันระหว่างอิทธิพลของ ลังกา ขอม และอิทธิพลความเชื่อของไทยที่มีอยู่ก่อนแล้ว และได้รับการปรับเปลี่ยนสืบทอดไปในสมัยหลังตามคตินิยมที่แพร่หลายเข้ามาในช่วงระยะเวลาหนึ่งๆ แต่ส่วนใหญ่ยังคงแสดงให้เห็นถึงต้นเค้าหรือที่มาของรูปแบบซึ่งล้วนสร้างขึ้นจากการศึกษาแผนผังของวัดสมัยอยุธยา การก่อสร้างตัวอาคารถาวรวัตถุต่างๆ เช่น อุโบสถ ศาลาการเปรียญ วิหาร และ กุฎิ เป็นต้น นิยมมีขนาดพอเหมาะพอควรแก่ความจำเป็น พอเหมาะพอควรแก่ท้องถิ่น ไม่นิยมก่อสร้างให้ใหญ่โตจนเกินความจำเป็นแก่ท้องถิ่น และนิยมใช้วัสดุอุปกรณ์เครื่องก่อสร้างความเหมาะสมพอควรแก่ท้องถิ่นเช่นเดียวกัน ไม่นิยมสร้างเพื่ออวดบุญญาธิการของเจ้าอาวาส เพื่ออวดสมรรถนะภาพของเจ้าอาวาสสร้างเพื่อประดับบารมีของเจ้าอาวาส เพราะเงินทุกบาทหยวนเป็นเงินที่ได้มาจากแรงศรัทธาของชาวบ้าน ชาวบ้านเขาบริจาคทำบุญมาด้วยศรัทธาเลื่อมใส หวังจะบำรุงพระศาสนาให้มีถาวรวัตถุอำนวยประโยชน์ให้แก่พุทธบริษัททั้งฝ่ายบรรพชิตและฝ่ายคฤหัสถ์ เจ้าอาวาสจึงสมควรจะนำไปใช้ให้ได้ประโยชน์มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ การสร้างถาวรวัตถุอันเหมาะสมภายในวัดนั้น เจ้าอาวาสและกรรมการวัดจะต้องพยายามรักษาความเป็นระเบียบ โดยจัดการก่อสร้างถาวรวัตถุต่างๆ ตามแบบแปลนแผนผังที่ได้ตกลงกันไว้เป็นหลักเกณฑ์แล้วนั้นทุกประการ หากจะมีการเปลี่ยนแปลงไปจากแบบแปลนแผนผังเดิมเพื่อความเหมาะสมประการใดจะต้องเรียนปรึกษาหารือรับความเห็นชอบจากพระสังฆาธิการผู้บังคับบัญชาตามลำดับชั้นดังกล่าวแล้ว รูปทรงลักษณะถาวรวัตถุที่จะทำการก่อสร้างนั้น นิยมรูปทรงมีลักษณะเป็นสถานที่อันเป็นลักษณะทางพระพุทธศาสนา เมื่อผู้ที่ผ่านไปมามองเห็นเข้าก็รู้ได้ทันทีว่าเป็นสถานที่วัดพระพุทธศาสนา และเป็นสถานที่วัดพระพุทธศาสนาประเทศไทยโดยเฉพาะ ซึ่งมีเอกลักษณ์พิเศษต่างจากวัดพระพุทธศาสนาของประเทศอื่นๆ เช่น ลักษณะพิเศษของอุโบสถ วิหาร ศาลาการเปรียญ เป็นต้น นิยมสร้างรูปทรงลักษณะตามแบบศิลปะประจำท้องถิ่นนั้นๆ โดยเฉพาะเพื่อการรักษาวัฒนธรรมของท้องถิ่นไว้เป็นมรดกตกทอดถึงชนรุ่นหลังต่อไป การก่อสร้าง

ถาวรวัตถุภายในวัดนั้น นิยมสร้างอาคารถาวรวัตถุต่างๆ ที่มีความจำเป็นจะต้องใช้มาก่อน แล้วจึงสร้างถาวรวัตถุที่มีความจำเป็นจะต้องใช้น้อยลงมาตามลำดับ ส่วนกุฏิเจ้าอาวาสนั้นสมควรทำการก่อสร้างเป็นอันดับสุดท้ายเพื่อเป็นการแสดงให้ศรัทธาประชาชนทั้งหลายได้เห็นความเสียสละประโยชน์สุขส่วนตัวของเจ้าอาวาส อันจะเป็นเหตุทำให้ศรัทธาประชาชนทั้งหลาย เกิดศรัทธาเลื่อมใสบริจาคทำบุญร่วมในการก่อสร้างถาวรวัตถุต่างๆ ให้สำเร็จได้โดยเร็ว

ฉะนั้นชุมชนทุกแห่งจึงต้องมีวัด แม้จะเป็นวัดขนาดเล็กๆ มีแต่โบสถ์หรือวิหารแต่อย่างเดียว ไม่ได้สร้างอย่างใหญ่โตหรูหราเพราะเป็นการช่วยกันสร้างคือสร้างไปตามฐานะและกำลังศรัทธาของคนในชุมชนนั้น ไม่ได้คำนึงถึงรูปแบบที่หรูหราหรือความสวยงามเท่าใดนักแต่ถ้ามีกำลังเพียงพอที่จะสร้างให้ใหญ่โตหรูหราได้ ก็สร้างไปตามความสามารถที่มีอยู่โดยเฉพาะลักษณะของวัดที่เหมาะสมนั้นปรากฏอยู่ในพระราชดำริของพระเจ้าพิมพิสารซึ่งทางหาสถานต่างๆ เหมาะที่จะให้เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์นั้นโดยได้แสดงถึงลักษณะของวัดที่ดี

สรุป

วัดในสมัยพุทธกาลนั้นเริ่มแรกมีเพียงการถวายเป็นที่ดินและส่วนป่าไผ่ ต่อมาเป็นผู้สร้างกุฏิถวายแล้วพัฒนาการมาเป็นสร้างศาลาโรงธรรม ศาลาโรงไฟ สร้างสถูป สร้างเจดีย์ รวมถึงกำแพง และซุ้มประตูอีกด้วย หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ศาสนาสถานต่างๆ ได้แก่ โบสถ์ วิหาร เจดีย์ สีมา หอไตร ศาลาการเปรียญ และกุฏิ เป็นต้น ก็มีพัฒนาการทางลักษณะศิลปกรรมตามรูปแบบเฉพาะ โดยขึ้นอยู่กับประโยชน์ใช้สอยเป็นพื้นฐาน โดยวัดเหล่านี้มีต้นกำเนิดควบคู่มาับพุทธประวัติ ศาสนาสถานต่างๆ เริ่มมีพัฒนาการมากยิ่งขึ้นตาม ความสำคัญของแต่ละประเทศ ที่มีพระพุทธศาสนาแพร่ไปถึง แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบเพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะของภูมิอากาศ ภูมิประเทศ ขนบธรรมเนียมประเพณีหรือวัฒนธรรม ของประเทศนั้นๆ ก็ตามแต่จะยังคงเค้ารูปแบบจากต้นกำเนิดเดิมนั่นเอง การสร้างวัดมีมาแต่โบราณกาล เมื่อประชาชนมีจิตศรัทธาในพุทธศาสนาได้อพยพไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ใดก็ตามมักจะสร้างวัดขึ้นแล้วนิมนต์พระสงฆ์ไปพำนักอยู่อาศัยเพื่อบำเพ็ญกุศลประกอบศาสนกิจตามประเพณีสืบต่อกันมา ครั้นประชาชนมีจำนวนมากขึ้น การสร้างวัดก็มีจำนวนมากตามไปด้วย ทำให้เกิดปัญหายุ่งยากในทางปกครอง เพราะไม่มีระเบียบแบบแผนเป็นแนวยึดถือปฏิบัติ จึงมีกฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์ตราขึ้นเป็นฉบับแรก คือ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ได้กำหนดหลักเกณฑ์และวิธีดำเนินการต่างๆ ไว้

การสร้างวัดนั้นต้องได้รับพระบรมราชานุญาตก่อน วัดได้รับพระบรมราชานุญาตให้สร้างเช่นนี้ เรียกว่า ที่สำนักสงฆ์ เป็นวัดที่ยังไม่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาแล้ว เรียกว่า อาราม ถ้าเป็นวัดหลวงเรียกว่า พระอารามหลวง ถ้าเป็นวัดราษฎร์เรียกว่า อารามราษฎร์ ต่อมาได้มีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์พุทธศักราช 2484 ตราขึ้นเป็นฉบับที่สองใช้แทนฉบับแรกกฎหมายฉบับที่สองนี้ให้มีกฎกระทรวงกำหนดหลักเกณฑ์ขั้นตอน วิธีการสร้างวัด และตั้งวัดไว้ โดยให้คณะกรรมการอำเภอออกไปอนุญาตให้สร้างวัด กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้ออกประกาศการตั้งวัด ภายหลังจากที่ได้ใช้กฎหมายฉบับที่ 2 มาเป็นเวลานานพอสมควร ได้มีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์

พ.ศ. 2505 ซึ่งเป็นฉบับปัจจุบันตราขึ้นมาเป็นฉบับที่ 3 แทนฉบับที่ 2 การสร้างและตั้งวัดให้ดำเนินการตามกฎกระทรวงเช่นเดียวกับฉบับก่อน แต่การสร้างวัดกรมการศาสนาจะเป็นผู้ออกหนังสืออนุญาต ส่วนการตั้งวัดยังคงให้กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้ออกประกาศเช่นเดิม

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. 2533. ประวัติพุทธสถานในประเทศไทย. ในวิวัฒนาการพระพุทธสถานไทย. กรุงเทพมหานคร : บริษัทอัมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด,
- คะเนิงนิตย์ จันทบุตร. 2553. ความสำเร็จในการปฏิบัติภารกิจของวัด: ศึกษากรณีวัดป่า นานาชาติ อำเภวารินขาราบ จังหวัดอุบลราชธานี. กรุงเทพมหานคร : บริษัท พริกหวานกราฟิก จำกัด.
- ฐิติพร สะสม. 2553. ศึกษากระบวนการบริหารและการจัดการวัดในพระพุทธศาสนา กรณีศึกษา : วัดพระธาตุแช่แห้ง อำเภอกู่เพียง จังหวัดน่าน. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2472. ปาฐกถาที่สามัคยาจารย์สมาคม เมื่อวันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2471. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร,
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). 2551. พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสนา “คำวัด”. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา,
- พระมหามิตร ฐิตปญโญ. 2561. พระพุทธศาสนาในศรีลังกา. ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น,
- พระราชบัญญัติคณะสงฆ์. (2535). พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ 2505 ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม 2535.
- ภัทรวรรณ วันทนชัยสุข. 2556. ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ภูมิปัญญา,
- สันติ เล็กสุขุม. 2538. ศิลปะภาคเหนือ: หริภุญไชย ล้านนา. กรุงเทพมหานคร : ด่านสุทธาการพิมพ์,
- สุภัทรดิศ ดิศกุล. 2534. ศิลปะในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด,
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. มติชนสุดสัปดาห์ ฉบับวันที่ 2-8 กันยายน 2559. สำนักพิมพ์มติชน, 15 กันยายน 2559.
- เสนอ นิลเดช. 2541. ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
- อุทัย สติมัน. 2555. พัฒนาการของการบริหารจัดการวัดในพระพุทธศาสนา. สารนิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,